

УДК: 821.161.2Куліш7Чорна рада:801.73
DOI: 10.26565/2227-1864-2020-86-02

Полемічна примітка в первісному тексті роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (Проблема адресата)

Олесь Федорук

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу рукописних фондів і текстології,*

*Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України
(вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна);*

e-mail: oles.fedoruk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6202-541X>

Статтю присвячено питанню атрибуції – кого мав на увазі Пантелеймон Куліш у супровідній примітці до первісного тексту російської версії роману «Чорна рада: Хроніка 1663 року». У фрагменті твору, опублікованому під назвою «Козацькі пань» (Москвитянин, 1846, № 1), в одній із приміток Куліш вступив у полеміку, як він пише, з «одним приятелем» стосовно народного звичаю хреститися перед вогнем. Опонент Куліша, який читав рукопис російського роману, цей звичай приписував християнським впливам, натомість письменник убачав у ньому поганські коріння, що і доводить у примітці. Первісний текст роману містив численні інформативні примітки, однак ця примітка вирізнялася своєю полемічною спрямованістю.

Висловлено вірогідне припущення, що неназваним опонентом Куліша є його товариш, історик Микола Костомаров. Для аргументації залучено первісний (1846) і друкований (1857) тексти української версії «Чорної ради» (автор у тексті прямо називає Костомарова «моїм приятелем»), епістолярні джерела (листи Куліша до Костомарова, які, зокрема, містять дискусію стосовно християнства і національного світогляду), свідчення Костомарова на допиті під час Кирило-Мефодіївського слідства (про обговорення з Кулішем композиції роману), його праці «Об историческом значении народной русской поэзии» (1843) і «Славянская мифология» (1847), де, зокрема, йдеться про переплетення в народному уявленні християнського світогляду й звичаїв, закорінених у поганських віруваннях.

У статті встановлено джерела легенди про розмову двох вогнів та приказки «Огонь святой мстится, як го не шанують» (обидва тексти Куліш навів, щоб переконати опонента). Перше джерело – це польський фольклористичний збірник Луціана Семенського «Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie» (1845), друге – збірник Григорія Ількевича «Галицькі припов'їдки і загадки» (1841).

Ключові слова: Микола Костомаров, коментар, примітка, первісний текст

Олесь Федорук. Полемическое примечание в первоначальном тексте романа Пантелеймона Кулиша «Черная рада» (Проблема адресата)

Статья посвящена вопросу атрибуции – кого имел в виду П. Кулиш в примечании к первоначальному тексту романа «Черная рада: Хроника 1663 года». В опубликованном под названием «Козацкие пань» («Москвитянин», 1846, № 1) фрагменте романа Кулиш вступил в полемику, как он пишет, с «одним приятелем» по поводу происхождения народного обычая креститься перед огнем. Оппонент Кулиша, который читал рукопись, этот обычай приписывал христианским влияниям, но писатель видел в нем языческие корни, что и доказывал в примечании.

Обосновывается предположение, что неназванным оппонентом Кулиша является его товариш, историк Николай Костомаров. Для аргументации привлечены первоначальный (1846) и печатный (1857) тексты украинской версии «Черной рады» (где автор прямо называет Костомарова «моим другом»), эпистолярные источники (письма Кулиша к Костомарова, которые, в частности, содержат дискуссию о корреляции христианства и национального мировоззрения), показания Костомарова на допросе во время следствия по делу Кирилло-Мефодиевского общества (об обсуждении с Кулишем композиции романа), его труды «Об историческом значении народной русской поэзии» (1843) и «Славянская мифология» (1847), где, в частности, идет речь о народном восприятии христианства и обычаев, укоренившихся в языческих верованиях. Первоначальный текст романа имел много информационных примечаний автора, но этот комментарий отличался своей полемичностью.

Статья также определяет источники легенды о разговоре двух огней и поговорки «Огонь святой мстит, когда его не почитают» (эти тексты Кулиш привел в качестве доказательства, чтобы убедить оппонента). Первую почерпнуто из польского фольклористического сборника Луциана Семенского «Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie» (1845), вторую – из книги Григория Илькевича «Галицкие припов'їдки и загадки» (1841).

Ключевые слова: Николай Костомаров, комментарий, примечание, первоначальный текст

Oles Fedoruk. Polemic note in the original text of Panteleimon Kulish's novel "The Black Council" (The problem of the recipient)

The article deals with the question of attribution – who did P. Kulish mean in the accompanying note to the original text of the novel "Chorna Rada: Khronika 1663 roku" ["The Black Council: Chronicle of 1663"]? In the fragment of the novel, published under the title "Kozackie Pany" ["The Cossack Gentlemen"] (Moskvitianin, 1846, No. 1), Kulish entered into a polemic, according to him, with "a friend" about the origin of the custom to make the sign of the cross in front of the fire. Kulish's opponent, who read the manuscript, thought this custom was influenced by Christianity, but the Kulish explained this custom was influenced by pagan belief.

The article supports the assumption that Kulish's unnamed opponent is historian M. Kostomarov. For argumentation, I examine the original (1846) and final (1857) texts of the Ukrainian version of "Black Rada" (where the author directly calls Kostomarov "my friend"), Kulish's letters to Kostomarov (which contain a discussion about the correlation of Christianity and national character), Kostomarov's statements under interrogation during the investigation of the Cyril and Methodius Brotherhood (about the discussion

with Kulish of the composition of the novel), Kostomarov's monograph "Ob istoricheskom znachenii russkoi narodnoi poezii" ["On the Historical Significance of Russian Folk Poetry"] (1843) and "Slavianskaia mifologija" ["Slavic Mythology"] (1847). Also, in the article the sources of the folk legend about the dialog of two fires and the proverb "The holy fire avenges if it is not respected" (these both texts Kulish quoted in order to convince the opponent) are being identified. The first one Kulish found in the Polish folkloristic collection of Lucian Semensky "Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie" ["Polish, Ruthenian and Lithuanian Folk Stories and Legends"] (1845), and the second is gotten from Hrygoryi Ilkevych's book "Halytski pryrovidyky i zahadky" ["Galician Riddles and Proverbs"] (1841).

Keywords: Mykola Kostomarov, commentary, note, original text

Як відомо, первісна російська редакція Кулішевого роману «Чорна рада: Хроніка 1663 року», що дійшла до нашого часу в журнальних публікаціях «Современника» та «Москвитянина» (1845–1846), містить численні примітки автора.

Пишучи «Чорну раду», Куліш спирався на власний досвід як автор історичного роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», що уже здобув прихильну критику, і на творчу манеру Волтера Скота. У «Михайле Чарнышенке» супровідні примітки виконували функцію авторського тлумачення тексту, аргументації якихось тез, роз'яснення малозрозумілих слів, документування реалій, у ширшому плані – це спосіб привернути увагу читача до історичних та фольклорних джерел, викликати в нього довіру до того, як зображено історичні події, відтворено народні традиції і звичаї. Прикметно, що в одному з відгуків на ранню редакцію «Чорної ради», автором якого є Александр Студітський, відзначено цю особливість художнього мислення Куліша – супроводжувати романну оповідь посиланнями на історичні та фольклорні джерела. «Ничуть не отрицая и не унижая дарования автора, – зауважив рецензент, – мы думаем, однако ж, что дарование это именно требует такого образования и такого направления» [11, с. 222–223].

Кулішева манера споряджати художні тексти примітками заслуговує на окрему дослідницьку увагу. У ширшому контексті – як позатекстові примітки відбивалися на творчість письменника – слід згадати, наприклад, його коментарі до публікації в «Основі» (1861) власних поезій зі збірки «Досвітки» (1862), які функціонально нагадували примітки до «Чорної ради». Зовсім інший характер – полемічно заряджений – мали «Приписки» до третього видання цієї збірки, що вийшла посмертно (1899), а також позатекстові дописки до поем «Григорій Сковорода» і «Куліш у пеклі» (обидві опубліковано 1909). Коментарем до фольклорних текстів можна вважати й авторські екскурси в першому томі «Записок о Южной Руси» (1856), де народні оповіді переплітаються з просторими ремарками Куліша – заувагами до текстів та до обставин, у яких їх було записано. Чимало приміток містить ще один історичний роман письменника – «Алексей Однорог» (1852) і тематично споріднена повість «Порубежники» (1864).

Наскільки істотними були для Куліша примітки в «Чорній раді», промовисто свідчить його репліка в листі до П. Плетньова. Надсилаючи перші розділи роману ще особисто незнайомому редакторові «Современника», ректору Петербурзького університету й ординарному академіку Імператорської академії наук, Куліш просить (у листі від 28 січня 1845 р.): «покорнейше прошу напечатать их [п'ять розділів] со всеми моими примечаниями, из которых одни написаны внизу страниц, а другие приложены особо» [8, с. 46]. У кінці року письменник вирішив надрукувати продовження цього уривка, тепер уже в «Москвитянине». Звертаючись (24 листопада 1845 р.) до редактора журналу М. Погодіна, Куліш знову наголошує на необхідності збереження усіх приміток: «Посылаю Вам отрывок из моего романа, замечательный в том отношении, что представляет картину старинных украинских обычаев, основанную на прилежном изучении старины. Покорнейше прошу Вас не выпускать ни одного примечания. Пусть меня упрекают в педантизме, но я имею свои резоны (ах! извините за иностранные слова!)» [8, с. 59–60].

Одна із приміток ранньої редакції «Чорної ради» вирізняється з-поміж інших полемічною спрямованістю. Міститься вона у фрагменті роману, що опублікований в «Москвитянине» під назвою «Козацкие паны» (1846). Тут зображено сцену в Череваневій світлиці, коли за обідньою трапезою Череваниха розладнює Лесині з Петром заручини, які затіяли їхні батьки. В остаточному тексті роману – це розділ 2, у первісній російській версії – 6 [12, с. 353, 372]. Примітка стосується фрази: «Все бывшие в светлице, при появлении огня, перекрестились, не подозревая, что этим доказывают происхождение свое от огнепоклонников». Наведу її повністю:

«Один приятель, перечитывая мою рукопись, усомнился, чтоб в самом деле этот обычай напоминал нам времена нашего язычества; по его мнению, это прямой христианизм: свет Христов просвещает всех. В защиту своего положения, я возразил ему, во-первых: что украинцы, принявши христианскую веру, облекли в ее одежду, с детским простодушием, некоторые обряды языческие; во-вторых: до сих пор народ наш питает особенное благоговение к солнцу и месяцу, так что не смеет даже указывать на них пальцем (если ж кто укажет, то кричат ему, чтоб скорей укусил себя за палец); в-третьих: на огонь плевать считается на Украине грехом, в наказание за который у плюнувшего попрыщатся губы; а в-четвертых: что и в наше время еще женщины, приносят огню жертву, ставя

на ночь в печь горшочек воды. По мнению их, огонь, будучи задобрен таким образом, не сожжет хаты. Мысль эта яснее выражается в следующем народном поверье. В одном дворе жили две хозяйки, из которых одна строго исполняла в своей хате обычай этого жертвоприношения, а другая смеялась таким забобонам и никогда не ставила в печь горшечка с водою. Однажды первая вышла ночью на подворье и подслушала такой разговор двух огней. *Первый*: “В остатній раз, брате, ми з тобою бачимся: завтра вночі я спалю свою господу і перейду куди-небудь у друге місце. Не можна тут більше видержать; ізсох як скіпка: хоть бы тобі крапля воды”. – *Второй*: “Як собі хочеш, брате, не займай тільки моєї хати, бо в мені добра хозяйка: щоночі дає міні подарунок». – *Первый*: “А моя ще й насміхається! Я ж її навчу, як із мене сміяться”. – *Другой*: “Ти-то знаєш, брате. Тільки гляди, – там у вас на горищі наше жлукто; то щоб ти міні його не спалив”. В самом деле на другой день хата вольнодумки сторела до остатку, уцелело одно только жлукто, лежавшее на горище. – У галичан есть пословица: *Огонь святой мститъся, як го не шануютъ* [6, с. 92–93].

На примітку звернув увагу В. Івашків з огляду на фольклористичний матеріал, який міститься у ній (див. нижче) [2, с. 169]. Дослідник, однак, не ставив собі за мету встановити особу, з якою полемізував Куліш. Водночас це питання є важливим: кого Куліш мав на увазі під «одним приятелем», який «усомнився» у поганських коріннях коментованого звичаю, вважаючи, що той є наслідком християнських впливів («свет Христов просвещает всех» – урочисті слова з православної великопосної Літургії). Уже сам факт, що Куліш прагнув довести свою правоту в цьому питанні, свідчить, що він зважав на думку приятеля, не легковажив нею, навпаки, – прагнув її спростувати. Кулішеві йшлося, щоб бути особливо переконливим, і свою суперечку він виніс у публічний простір, знайшовши для цього додаткові аргументи і вмістивши їх на сторінках роману.

Подвійна вказівка – що це приятель і що він читав рукопис російського роману, істотно звужує коло осіб для атрибуції. Серед оточення Куліша того часу, кого він називав товаришем і хто добре знав українську міфологію, фольклор і народні звичаї, читав роман у рукопису і робив зауваження, до яких автор навіть прислухався, внісши в текст істотні зміни, – це Микола Костомаров.

Куліш не раз інформував Костомарова про перебіг праці над твором. Ще 1844 р. письменник повідомив товариша про те, як, міркуючи над розв'язкою твору, справився із цим творчим завданням. Тодішню розмову з Кулішем Костомаров згадав на кирило-мефодіївському слідстві, пов'язавши її з

викарбуванням напису на печатці, що викликало в жандармів підозру: «<...> Куліш рассказал мне еще в 1844 г. план своего романа и затруднялся развязкою, а потом, пришедши ко мне через несколько дней, объявил, что он придумал лучше всего оставить так, как в самом деле случилось то событие, которое он избрал для своего романа сюжетом, и произнес этот текст “И уразумете истину” и проч<ее> [біблійний вислів «И уразумієте истину, и истина свободить вы»: Ів. 8:31–32. – О. Ф.], указывая на то, что истина вывела его сама из затруднительного положения» [3, с. 286].

Поради Костомарова спонукали письменника істотно переробити другу половину українського твору (розділи 9–18), який саме звершував влітку 1846 р. Закінчивши писати російську «Чорну раду», Куліш надіслав рукопис Костомарову в Київ і взимку того року отримав відповідь із критичними зауваженнями. Про це довідуємося з Кулішевого листа до історика від 4 вересня, написаного по завершенню української версії роману: «Може пам'ятаєте, як колись зимою писали до мене лист про “Чорную раду” і що було добре, то вже хвалили так, що й вище міри, а що негаразд, то так-таки по-козацьки на всякий гріх щиро і вказали» [8, с. 112–113]. Зауваження Костомарова справили на Куліша відвідне враження, про що він повідомляє в тому-таки листі: «От я, взявши до сердца й до мысли ваше разумне слово, знов, <...> зачавши од того, як попадали Кирило Тур із Шрамченком, у голові усе наново пережив і перекомпоновав (тільки запорозця з матір'ю да січовий суд не ворушивши zostавив) і до самого конца все по вашому жаданью і совіту допровадив». Зауваження до російської версії роману письменник екстраполював на українську і відповідно її змінив.

До останніх днів життя Куліш був вдячний Костомарову за допомогу, яку той надав як один із перших читачів «Чорної ради». Костомаров не тільки радив йому як професійний історик, а й – що не менш важливо – заохочував до праці. Він порівнював Куліша, з його слів, із Волтером Скотом української літератури, і ця найвища похвала багато важила для молодого амбітного письменника: «Я взирал на Костомарова как на будущего Тацита, он на меня – как на будущего Вальтер-Скотта» [7, с. 62].

На сторінках роману Куліш не раз вступає в діалог із Костомаровим або через епіграфи (докладніше див.: [12, с. 383–384, 410]), або через своїх героїв (сотник Гордій Костомара). Одна згадка про історика у творі промовиста для нашої атрибуції. У «Чорну раду» (а саме – у розділ 16, де зображено переможний бенкет у Ніжині прибічників І. Брюховецького) письменник інкорпорував цитату з Костомарової драми «Сава Чалий», назвавши й автора п'єси: «У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: “Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють”» [10, с. 369]. Звернувшись до первісного автографа, бачимо, що фраза «як мовив

Галка» має істотне уточнення, яке не ввійшло до основного тексту: «як мовляв *мій приятель* [курсив мій. – О. Ф.] Галка» [9, арк. 140 зв.].

Як відомо, з літа 1846 р. Костомаров читав в Університеті св. Володимира лекційний курс, який ліг в основу монографії «Славянская мифология» (1847). У ній автор, зокрема, пише про адаптацію поганських звичаїв до християнського світогляду: поширюючи віру, пастирі «обращали в христианские те из языческих обрядов, которые не заключали ничего противного идее христианства» [5, с. 87]. Втім, попри християнські впливи, – твердить історик, – поганські божества і звичаї й далі шануються в народі. Про народну релігійність – «особенный взгляд, который народ имеет на свою религию» як «одно из важнейших условий народного характера» – йдеться і в його магістерській дисертації «Об историческом значении народной русской поэзии» (1843) [4, с. 13–14]. Аналізуючи окремі повір'я, Костомаров відзначив, що вони «криме поводов, представляемых природою, имели еще основание и в мифологии народов», а водночас припускав, що «здесь ощутительно влияние христианских образов» [4, с. 84–85].

Варто згадати, що Кулішеві листи до Костомарова 1840-х рр. також містять чималий полемічний запал. Зокрема, лист від 27 червня 1846 р. свідчить, що обидва інтелектуали дискутували і стосовно питання, як християнський універсалізм співвідноситься з

національним світоглядом (див.: [8, с. 88–90]). Про дискусію приятелів на тему християнства дізнаємося і з іншого листа – від 16 січня 1847 р. Запрошуючи Костомарова на своє весілля (на якому історик не зміг бути), Куліш пише: «Мы окончим наш диспут о христианстве, если это будет дозволено комнатами» [8, с. 147].

Примітка стосовно пошанування вогню вартісна також з огляду на вивчення Кулішевої лектури. Легенду про розмову двох вогнів взято із фольклорного збірника Люціана Семенського «Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie» (1845). Кулішев текст – це дещо змінений переклад легенди «Dag ogniowu» з названого збірника [13, с. 116–117]. Автор «Козацких панов», однак, не пояснює слово жлукто, натомість у Л. Семенського це «paczynie drzewniane do odparzania bielizny». А приказку «Огонь святой мстится, як го не шанують» Куліш, вочевидь, запозичив зі збірника Григорія Ількевича «Галицкіє приповѣдки і загадки» (1841), де її наведено достоту так само (за винятком: *шанують* тут подано у формі другої особи однини: *шануєш*) [1, с. 71].

Висновки. За браком прямих документальних джерел, зрозуміло, було би ризиковано однозначно стверджувати, що Кулішева примітка стосується саме Костомарова. Тезу, що автор «Чорної ради» полемізував з істориком, наразі слід розцінювати як робочу гіпотезу, втім, на мою думку, доволі вірогідну. Ці коментаторські нотатки знадобляться для майбутнього критичного видання «Чорної ради» в Повному зібранні творів Куліша.

Література

1. Галицкіє приповѣдки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. Відень, 1841. 124 с.
2. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеїмона Куліша. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 448 с.
3. Кирило-Мефодіївське братство: У 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1 / Упор. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. 542 с.
4. Костомаров Н. Об историческом значении народной русской поэзии. Харьков, 1843. 216 с.
5. Костомаров Н. Славянская мифология. Киев, 1847. 113 с.
6. Кулеш П. Козацкіє пань // Москвитянин. Часть I. № 1. С. 81–122.
7. Кулеш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4. № 13. С. 61–75.
8. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2005. Т. I / Упоряд., комент. О. Федорук. 648 с.
9. [Куліш П.] Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 31. 155 арк.
10. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Санкт-Петербург, 1857. 429 с.
11. Студитский А. Русские литературные журналы за январь 1846 года // Москвитянин. 1846. Часть 1. № 2. С. 222–223.
12. Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. Київ: Критика, 2019. vi, 590 с.
13. Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie / Zebrał Lucian Siemieński. Poznań, 1845. 164 s.

References

1. [Шкевич, Н.]. (1841). *Halyski prypovidky i zahadky, zibrani Hryhorom Ilkevychem*. Wien. [in Ukrainian]
2. Ivashkiv, V. (2009) *Khudozhnia, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannioi tvorchosty Panteleimona Kulisha*. Lviv: LNU im. I. Franka. [in Ukrainian]
3. Hlyz, I. I., Butych, I. I. & Franko, O. O. (Eds.). (1990) *Kyrylo-Mefodiivske bratstvo*. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian and Russian]

4. Kostomarov, N. (1843). *Ob istoricheskom znachenii narodnoi russkoi poezii*. Kharkov. [in Russian]
5. Kostomarov, N. (1847). *Slavianskaia mifologiya*. Kiev. [in Russian]
6. Kulesh, P. (1846). Kozatskie pany. *Moskvitianin*, 1 (1), 81–122. [in Russian]
7. Kulish, P. (1885). Vospominaniia o Nikolaie Ivanoviche Kostomarov. *Nov'*, 4 (13), 61–75. [in Russian]
8. Kulish, P. (2005) *Povne zibrannia tvoriv. Lysty*. Vol. 1. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian and Russian]
9. [Kulish, P.] (1846). *Chorna rada, abo Neshchaslyva starosvishchyna. Napysav P. Kulish, roku Bozhoho 1846*. [Manuscript]. The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine (Fund 18, Folder 31). [in Ukrainian]
10. Kulish, P. (1857). *Chorna rada: Khronika 1663 roku*. Sankt-Peterburg. [in Ukrainian]
11. Studitskiy, A. (1846). Russkie literaturnye zhurnaly za ianvar 1846 goda. *Moskvitianin*, 1 (2), 222–223. [in Russian]
12. Fedoruk, O. (2019). *Roman Kulisha "Chorna rada": Istoriia tekstu*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
13. Siemieński, L. (1845). *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*. Poznań. [in Polish and Ukrainian]

Федорук Олесь (Александр Александрович), кандидат філологічних наук, старший научний співробітник відділу рукописних фондів і текстології, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (ул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна); e-mail: oles.fedoruk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6202-541X>

Oles Fedoruk, PhD (Candidate of Philology), senior research fellow of the Department of Manuscripts and Textual Studies, Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Grushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine); e-mail: oles.fedoruk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6202-541X>